

A remény Órigenész Zsoltár-homíliáiban¹

SOMOS RÓBERT

Abstract.

The Psalms consist primarily of human words uttered to God whether in praise or petition, or proclaimed about God for instruction or worship. They make up hopes relating to the future. In Origen's interpretation the interlocutors of the Psalms may be Christ, the prophets or simple human beings, and the main discipline of these songs belongs to moral philosophy. We must distinguish between the theoretical question of *apokatastasis tón pantón* and the personal *elpis*. In the *Homilies on the Psalms* Origen speaks about human hopes in a non-theoretical way mostly in terms of the communion with God and deification.

Keywords: Origen, hope, psalms, apokatastasis, deification.

Kulcsszavak: Órigenész, remény, zsoltárok, apokatasztaszisz, átistenülés.

Tanulmányomban arra a kérdésre szeretnék válaszolni, vajon mi a zsoltárokban megfogalmazott remények tartalma Órigenész értelmezése szerint. Kiindulópontom az, hogy a remény és az *apokatasztaszisz tón pantón* eszméje elválasztandó egymástól. Nem lehet úgy összekapcsolni ezt a kettőt, ahogyan azt Henri Crouzel, a korábbi évtizedek legjelentősebb Órigenész-kutatója tette, amikor az órigenészi *apokatasztaszisz*-elmélet értékeléseként így fogalmazott: „A teremtő Isten jóságának lelkes védelmezésekor [Órigenész] talán reméli azt, hogy Isten és Igéje olyannyira meggyőzők lesznek, hogy Krisztus országa – melyet végül átad az Atyának – minden értelmes lényre kiterjed. De nincs itt

SOMOS RÓBERT a Pécsi Tudományegyetem BTK Filozófia Tanszékének egyetemi tanára, a Patrisztika Központ vezetője, az MTA doktora; somos.robort@pte.hu

¹ A tanulmány végleges formába öntéséhez segítségemre volt az NKFI 128321 sz. pályázat. Azokat a fordításszövegeket, amelyeknél nem szerepel fordító neve, én készítettem. A Zsoltárok esetében a Septuaginta számozását követtem.

szó másról, mint egy nagy reményről (*grand espoir*).² Az *apokatasztaszisz tón pantón* státusza szerint egy valószínűnek tartott elméleti jellegű tézis. A tézis azt mondja ki, hogy a mindenség kezdeti, a jelenleginél tökéletesebb állapotát állítja helyre Isten, tehát egy olyan helyzetet, amelyben a teremtmények újra élvezhetik Isten közelségét, és nincs többé bűn és büntetés. Az isteni jóság végleges érvényesüléséről, a jó teremtés beteljesedéséről szól ez az Órigenésznél hangsúlyos és jelentős elméleti szervezőelemként különböző formában felbukkanó eszme. Véleménye szerint a megfogalmazásakor számot kell vetni azzal, hogy a kezdet és vég kapcsán a Szentírás nem ad világos tanítást, számot kell vetni a testi, anyagi és testetlen, szellemi létezés kérdésével és azzal, mit is jelent a korábbi állapot helyreállítása, továbbá vizsgálni kell a feltámadás kérdését, tehát teoretikus problémák alkotta bonyolult szövedéket kell kibogozni. Ilyen elvárás az elméleti művek, főleg a *Peri arkhón* esetén merülhet fel, és ott szó is van ezekről a kérdésekről. Ez természetesen nem zárja ki, hogy az *apokatasztaszisz* szó kapcsán szóljon az *elpiszról*. A megtestesülést, az üdvrendet (*oikonomia*) vizsgáló Zsoltár-*catenák* hoznak olyan Órigenésznek tulajdonított szöveget, amelyben az Üdvözítő reméli az ő saját visszakerülését (*apokatasztaszisz*) az Atya mellé.³

Az *apokatasztaszisz* kozmikus értelmével szemben a remény *per definitionem* az egyéni élet dimenziójában merül fel, még akkor is, ha magának a remény tárgyának van közösségi aspektusa is, és lehetséges elméleti szintre emelni a vizsgálatot. A *Zsoltár-homíliák* esetében már maga a műfaj is erősebben kapcsolja a szöveget a konkrét befogadó közösséghez, de az a meggyőződés, hogy a zsoltárok nagy része Dávidtól való, szintén erősíti a Dávid királyságának helyreállítását célzó közösségi aspektust.

Órigenész a *Contra Celsum* első könyvében egy klasszikus antiszkeptikus érvet felidézve maga is kimondja, mi is a remény, és ahogyan megnyilatkozik, az jórészt megfelel a mai szóhasználatnak:

² HENRI CROUZEL: L'Apocastase chez Origène, in Lothar Lies (Hrsg.): *Origeniana Quarta. Die Referate des 4. Internationalen Origeneskongresses*, Tyrolia-Verlag, Innsbruck – Wien, 1987, 288–289. Hasonlóan összekapcsolja már tanulmánya címében is Henryk PIETRAS az *apokatasztasziszt* és a reményt: *La speranza escatologica di Origene*, in Marcina Wysockiego – Jerzego Pałuckiego – Małgorzaty Pyzik-Turskieg (eds.): *Nadzieje Upadającego Świata*, Wydawnictwo KUL, Lublin, 2019, 199–216.

³ *In Ps.* 4, 9–10 (PG 12, 1168 BC), vö. MARIE-JOSÈPHE RONDEAU: *Les commentaires Patristiques du Psalter*, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Rome, 1985, Vol. 2., 106, 268. jegyzet.

„Hiszen ki hajózik, házasodik, nemz gyermeket és veti a magvakat a földre, ha nem hisz a jobbik lehetőség bekövetkeztében, jóllehet az ellentéte is lehetséges, sőt, időnként be is következik? De mégis, a jobbik és az imádságban kért lehetőség bekövetkeztében való hit adja meg mindenkinek azt a merészséget, hogy bizonytalan és kettős kimenetelű dolgokba fogjon. Ha pedig életünk folytatását minden bizonytalan kimenetelű tevékenységünkben a remény biztosítja, azaz a hit a jövő kedvező alakulásában, hogyan is ne lenne észszerűbb, ha ezt a hívő a hajót hordozó tenger, a bevetett föld, a feleségül kért nő és az egyéb emberi dolgok helyett inkább a mindeneket teremtő Istenbe vetné [...]?”⁴

A negyedik zsoltár magyarázatakor Órigenész a filozófiai hagyományból a pseudo-platóni *Definíciók* „remény” meghatározását is alkalmazza: „a remény javak várása” (ἐλπὶς γὰρ προσδοκία ἀγαθῶν).⁵ A reményekről a kevésbé elméleti munkákban olykor több információt találunk, mint a szisztematikus teológiai művekben. A zsoltárok mindenekelőtt az ember Istenhez intézett szavait tartalmazzák, dicséretet, tiltakozást, továbbá tanítást kérnek, imádságot intéznek Istenhez, és reményeket fogalmaznak meg a jövővel kapcsolatban. Órigenész értelmezésében a zsoltároknak elsősorban Krisztus szólal meg, de lehet a beszélő egy próféta vagy egy egyszerű ember is. Szerinte a zsoltárénekek elsődleges diszciplínája a morálfilozófia, tehát az egyéni élet megjavításának eszköze. Zsoltárhomiliáiban nem elméleti módon kapnak szót a jövővel kapcsolatos emberi remények, és ezek az óhajok mindig valamely szentírási szöveg kapcsán kerülnek bemutatásra.

Órigenész az Üdvözítőnek tulajdonítja a 15. zsoltár első versének szavait: Óvj meg engem, Uram, mert *tebenned van reményem*. A remény itt is, mint a *Contra Celsum* idézett javaslatában, a mindenség Istenébe vetett remény. Órigenész szerint az Üdvözítő imádsága ez az Atyához, akire szüksége van. Az imádságról szóló értekezésével összhangban itt is az Isten Igéjének, a Bölcseségnek is szüksége van az Atyára, tehát a szubordinárius teológia vonása megjelenik itt is. Maga a remény mozzanata azonban mégsem az Igéhez kapcsolódik, hanem az embermivolthoz és az imádsághoz. Mint Órigenész mondja:

„A saját imádságáról tudósít minket az Üdvözítő, hogy minket tudósítva megtanítson imádkozni. Hiszen az Atyához imádkozott, amikor így szólt: »Óvj meg

⁴ *Cels.* 1, 11.

⁵ *Fr. Ps.* 4, 6 (PG 12, 1148B), Platón: *Definitiones* 416a21, Xen. *Cyr.* 1, 6, 19. Az átvétel kapcsán lásd CHIARA BARILLI: *Elementi di filosofia nei commenti di Origene ai Salmi, Adamantius* 20 (2014) 150–151.

engem, Uram, mert az Üdvözítőnek szüksége van az Atyára, és csak a mindenség Istenének nincs szüksége senkire és senki segítségére.« Az Üdvözítő pedig, bár szüksége van valakire, mégis kivételes, hiszen csak a mindenség Istenére van szüksége. Mózesnek viszont, akinek szüksége van valakire, szüksége van az Istenre is, Krisztusra is, a Szentlélekre is, és az őt segítő és mellette álló angyalokra is. És bizony minél inkább alacsonyabb szinten vagyunk, annál többekre van szükségünk, és nincs olyan, hogy az Istenen kívül senki más segítségére ne szorulnánk. Ha tehát azt mondom, hogy az Üdvözítőnek és Krisztusnak, a Bölcsességnek szüksége van valakire, ne botránkozz meg emiatt.»⁶

Az Üdvözítő reménye, azaz a látszólag önmagáért szóló imádsága a saját tagjaiért, azaz a keresztény gyülekezet tagjaiért szól, hiszen ők Krisztus teste (1Kor 12,27). Ezen keresztül jelenik meg az egyén üdvösségének reménye: „Annak oka pedig, hogy az Úrnak meg kell óvnia engem – mint mondja – mert benne van reményem. Merem állítani, hogy ennek kapcsán, miszerint óvj meg engem, azt is el kell mondani, hogy én is az ő tagja vagyok, és ezért Istenben reménykedem.»⁷ Mi, törekeny emberi természettel bíró lények, ha nem ügyelünk magunkra, elbukunk. Ez a jövővel kapcsolatos bizonytalanság indokolja az Istenben való remény fontosságának hangsúlyozását. A bizonytalanság nem magának a türelemben kipróbált keresztény reményének a bizonytalansága, mert ez, amint a *Római-levél kommentár* mondja, „bizonyos és igaz”.⁸

A *Harmchatodik zsoltár 5. homíliájában*, amely csak Rufinus latin fordításában maradt fenn, Órigenész részletezi az Istenben való reménykedés diszpozícióját. Összekapcsolja az egyedül Istenben való reménykedést a Máté 6,24 ama parancsával, hogy nem lehet két úrnak szolgálni: „Ahogy senki sem szolgálhat két úrnak, úgy senki sem reménykedhet két úrban. Senki sem reménykedhet a csalóka gazdagságban és az Úrban” (1Tim 6,17).⁹ A további, részben a Szentírásból vett antitezisek kicsengése az, hogy egyedül őbenne szabad reménykedni, mert ő az, aki megváltja a benne reménykedőt Jézus Krisztus által.

A *Tizenötödik zsoltár első homíliájához* hasonlóan az imádsághoz kapcsolódik a remény a *Hetvenhatodik zsoltár első homíliájában*: „Ha tehát valami szomorú dolog történne veled, és egyházhoz tartozó emberként imádkozol,

⁶ *Hom. Ps. 15, 1, 3.*

⁷ *Hom. Ps. 15, 1, 4.*

⁸ *Comm. Rom. 4, 9, 2 (SC 539, 302).*

⁹ *Hom. Ps. 36, 5, 7.*

és azt látod, a bánat hatása alatt elsötétülsz és legyőz ez a bánat, emlékezz az ő szavaira, a remény, a Krisztusban való boldogság szavaira, és rögtön elszáll a bánat.”¹⁰ A gyöngeség, a bizonytalanság, a szenvedély a Krisztusban való boldogság reményével viselhető el. Szervedély és emlékezet viszonyát némileg hasonlóan fogalmazza meg Órigenész, mint a korábbi filozófiai hagyományon belül a reményt egyedül pozitív indulatként kezelő Epikurosz a halál és az öntudat viszonyát. Teológusunk így nyilatkozik: „Amikor itt van Isten emlékezete, a szenvedély már elmenekült. Amikor pedig itt a szenvedély, nincs emlékezés Istenre. Ezért nincs senki a halálban, aki emlékezik rád, s az alvilágban ki fog magasztalni téged?”¹¹

A Krisztusban való boldogság reménye nem más, mint az üdvösség reménye, a feltámadás, az örökségül kapott új föld, az istenként való feltámadás, örvendezés Isten színe előtt, dicsőítés és gyönyör.

Órigenész felfogásában a remény tárgya nem a test feltámadása, hanem az Istennel való bensőséges együttlét értelmében vett feltámadás:

„Hiszen rád is, aki hiszel az Istenben és elfogadod Jézus Krisztust, az vár, hogy emberként meghalsz, viszont istenként támadsz fel. És ha már nem halsz meg többé a feltámadás után, és már nem buksz el, nem érhet gáncs, még ha most gáncs is ér. Ha bűnös vagy is, akkor is e szavak szólnak hozzád: »én mondtam, istenek vagytok és a magasságbeli fiai mindannyian, viszont mint emberek, meghaltok, és mint a főemberek bármelyike, elbuktok.«¹² Amikor már nem érhet többé gáncs téged: »mint emberek, meghaltok«. Ha viszont isten maradsz, ezt fogja mondani neked: »én mondtam, istenek vagytok és a magasságbeli fiai mindannyian«. És terád is vonatkozik a folytatás is: hiszen nem halsz meg, és nem is buksz el, hanem az örökké álló Isten mellett állsz a feltámadt Üdvözítőnkkel, emberként meghalva viszont istenként felkelve.”¹³

A Harminchatodik zsoltárhoz készült ötödik homília kifejezetten hangsúlyozza, hogy az eljövendő kegyelmi ajándékok és örökség nem abban áll, hogy az igaz szája étellel, itallal és élvezetekkel lakik jól, hanem bölcsességgel, amint a zsol-

¹⁰ *Hom. Ps.* 76, 1, 6.

¹¹ Zsolt 6,6.

¹² Zsolt 81,6–7.

¹³ *Hom. Ps.* 67, 1, 5.

tár is mondja (36,30).¹⁴ Ismeretes módon a „bölcesség” Órigenész felfogásában a Fiú legpontosabb megnevezése.¹⁵

Az Istennel való együttlét mellett a feltámadtak különbözőségét is hangsúlyozza Órigenész a *Hetvenharmadik zsoltár 3. homíliájában*, amikor a zsoltár 17. versét vizsgálja: „[...] te jelölted ki a föld minden határát”.¹⁶

„És ahogyan a csillagok között kijelölte az ég határait, mert tudta, vannak egyrészt északi irányban csillagok, másrészt mások déli irányban és ismét mások az úgynevezett állatöv felett, s azt is, hogy ez a csillag egészen a Göncölszekérnél van, az pedig kicsit távolabb, ugyanúgy jelölte ki az Isten az égen a határokat az országot örökségül nyerők számára. Hogy még inkább meggyőződj az Írásokból arról, hogy ha méltó leszel az egek országára, akkor a szóban forgó csillagokból álló égből nyersz határokat, lépj át a feltámadást indokló, csillagokból vett hasonlathoz: mert »más a fényessége a napnak, más a fényessége a holdnak, és más a fényessége a csillagoknak. Hiszen minden csillag különbözik fényességében a másik csillagtól, és ilyen a halottak feltámadása is«. ¹⁷ Ahogyan tehát Isten határokat állapított meg az égből eme csillagok számára, ugyanúgy, ha a világ világosságává¹⁸ váltok és beigazolódnak, hogy olyan sokan lesztek, mint az ég csillagai,¹⁹ Isten nektek is határokat fog megállapítani, mégpedig nem a földön, hanem az égből. De miért is mondom azt, hogy »az égből«? Merem állítani, hogy az ég fölötti összes egekben lesznek az igazak határai.”²⁰

Az égitestekhez hasonlítás motívuma a *Hetvenhatodik zsoltár második homíliájában* is megjelenik.²¹ Itt már az is isten, aki elfogadja Isten Igéjét, és nem csupán az, aki elnyeri a feltámadás üdvét. Miután Órigenész tisztázza azt, hogy

¹⁴ *Hom. Ps. 36, 5, 1, 49–56* (SC 411, 228.)

¹⁵ *Comm. Job. 1, 118.*

¹⁶ Zsolt 73,17.

¹⁷ 1Kor 15,41–42.

¹⁸ Vö. Mt 5,14; Jn 8,1.

¹⁹ Vö. Ter 32,13.

²⁰ *Hom. Ps. 73, 3, 4.*

²¹ Amikor Órigenész a *Második Genézis-homíliájában* Noé háromszintes bárkájának morális jelentését mutatja be, az 1Kor 13,13 hármasságából (hit, remény, szeretet) a hitet az égi és magasztos dolgokhoz kapcsolja, mert az ember „[...] a földön él ugyan, de otthona az egekben van” (Fil 3,20). *Hom. Gen. 2, 6, Homíliák a teremtés könyvéhez*, Kairosz, Budapest, 2010, 58. (ford. Heidl György) A *Római-levél kommentárban* a hármasságot úgy magyarázza, hogy a hit az üdvösség első kezdeteit és alapjait a hit jelenti, az épület előrehaladását és növekedését a remény, a tökéletes befejezést pedig a szeretet (*Comm. Rom.*

nem valamiféle politeizmusról van szó, amikor Pál „sok istenről” beszél,²² a feltámadást mintegy belsővé teszi, azaz a feltámadás útjának végét megelőlegezi a zsoltár 11. versének szavait vizsgálva: „most kezdtem el”:

„Mint hogy természetesen Isten jótéteményei tekintetében nem irigy, ezt mondja: »én mondom nektek: istenek vagytok, és a Magasságos fiai mindannyian«. ²³ Az Írás ugyanis azt mondja, hogy ha valaki elfogadja Isten Igéjét, az isten lesz. Sőt: »Áll az Isten az istenek gyülekezetében, és ítélkezik közöttük«, ²⁴ és ha mint emberek gyülekeztek egybe, akkor nincs Isten a gyülekezetben. Ha viszont ez a gyülekezet az istenek gyülekezete, istenek rangját veszik fel azok, akikhez szólt Isten Igéje, ²⁵ s akikben van, és már nem emberként viselkednek, ²⁶ az ilyenekben van ott Isten, és ezért van az, hogy az Isten áll az istenek gyülekezetében, és ítélkezik közöttük. ²⁷ Valahogy eme istenek közül az egyik fényessége a Nap fényességéhez hasonló, egy másiké a Hold fényességéhez hasonló, egy harmadiké pedig a csillagok fényességéhez hasonló. »Más a fényessége a Napnak, más a fényessége a Holdnak, és más a fényessége a csillagoknak. Mindegyik csillag különbözik fényességben a másik csillagtól, és így a halottak feltámadása is.« ²⁸ Ez szolgál magyarázatul ahhoz, hogy »áll az Isten az istenek gyülekezetében, és én mondom nektek: istenek vagytok«, innen pedig áttérhetek ahhoz, hogy »ki olyan nagy isten, mint a mi Istenünk?« ²⁹

Isten mivoltunk magyarázatát részben a zsoltárokhoz fűzött Órigenész-catenák egyikében találjuk. Itt teológusunk Hérophilosznak *Az elnevezések sztoikus használatáról* című munkájára hivatkozik, ahol az „isten” szónak a következő definícióit találja:

4, 6, 3, (SC 539, 258)). Egyedül a szeretet olyan a három közül, hogy általa már soha nem vétkezünk (5, 10, 13 [SC 539, 520]).

²² „Elsőször az apostol szavaira kell figyelni, milyen értelemben is mondja valahol ezt: »mert ha vannak is úgynevezett istenek, akár az égben, akár a földön, amint sok isten van« (1Kor 8,5). De nézd csak, óh katekumen, nehogy tévedésbe ejtsen az, hogy a keresztények is sok istenről beszélnek, és nehogy visszakanyarodj a bálványokhoz!” (*Hom. Ps. 76, 2, 5*).

²³ Zsolt 81,6.

²⁴ Zsolt 81,1.

²⁵ Vö. Jn 10,35.

²⁶ Vö. 1Kor 3,3.

²⁷ Zsolt 81,1.

²⁸ 1Kor 15,41–42.

²⁹ *Hom. Ps. 76, 2, 5*.

„Legáltalánosabb értelemben »istennek« a halhatatlan, értelmes élőlényt nevezik, és ebben az értelemben minden értelmes lélek isten. Más értelemben pedig: halhatatlan, értelmes élőlény, önmagában létező. E szerint viszont a bennünk lévő lelkek nem istenek, legfeljebb akkor, ha majd eloldozódnak a testektől. Más módon pedig istennek mondják a halhatatlan, értelmes, erényes élőlényt, és ennek megfelelően minden jó lélek isten, jóllehet testben van. Más értelemben mondják istennek az önmagában létező halhatatlan élőlényt, és eszerint a bölcs emberekben lévő lélek nem isten. Még egyebeknek is mondják az istent: halhatatlan, értelmes, erényes élőlény, aki a kormányzás szempontjából kiváltságos helyet foglal el a világban, mint a Nap vagy a Hold. Más értelemben viszont azt mondják istennek, aki a világ első kormányzója, más értelemben pedig mindenek fölötti istennek nevezik a születetlen és pusztulhatatlan élőlényt, az első királyt, akinek az egész világ a birtoka.”³⁰

Látható módon az első definíció szerint eleve istenek vagyunk, a harmadik definíció szerint akkor vagyunk istenek, ha erényesek vagyunk, a második és ötödik definíció szerint pedig istenekké válhatunk. Az „isten” predikátum használata kapcsán tehát a biblikus és filozófiai hagyomány bizonyos mértékig egybecseng.

Az isteni lét ígérete, a kezdettel és véggel kapcsolatos ismerethiány motívuma és a remény egyszerre jelenik meg a *Hetvenhatodik zsoltár negyedik homíliájában*. Az isteni csodákat ekként jellemzi Órigenész:

„Valahányszor felvillan a szellemi fénytől eredő igazi villám, és megszólal az értelemmel társult erős hang dörgése, földünk megrázkódik, azaz a földi és testi mivoltunk elmúlik és egyfajta isteni állapotba kerül, hogy a földrengés bekövetkeztekor mindannyian egyként holtá tegyük tagjainkat a földön [...]”³¹

Ez az isteni állapotba kerülés nyilvánvalóan egy belső folyamat, amely a nem belső állapothoz kötött, hanem a feltámadás utáni istenivé válás megelőlegezése. Az Isten, a kezdet és a vég megismerhetetlenségére a Zsolt 76,20 utal: „nyomaid nem ismerhetők fel”. Órigenész a következőképpen értelmezi a szöveget:

„Nem tudjuk tehát, mikor lesznek a végső dolgok és mikor voltak a korábbiak, de készek vagyunk rá, szeretnénk kifürkészni a kifürkészhetetlent és megérteni a kezdeti és végső dolgokat. Csak azt tudom, hogy mint minden ember, remény-

³⁰ Fr. Ps. JOANNES B. PITRA: *Analecta Sacra*, II, Tusculum, 1884, 437–438.

³¹ Hom. Ps. 76, 4, 5.

kedem a boldog életben, és ezt szeretném megtanulni, ahogyan az előttem élő igazak, ha képes leszek megérteni az Írást a szent szövegek alapján, bár Isten nyomai nem is ismerhetők fel.”³²

Az órigenészi zsoltárhomíliákban szóhoz jutó remény az emberi törekenység és a szabadságként értékelt változékonyság miatt bizonytalan jövőbeli dolog óhaja. Az óhaj tárgya az üdvösség, a boldogság, a feltámadás, amelynek leírása testi, anyagi mozzanatokot csak metaforikus értelemben tartalmaz. Teológusunk számára láthatóan elfogadhatatlan az az egyszerű keresztények körében elterjedt elképzelés, hogy a túlvilági élet testi értelemben vett gyönyörűségek között zajlik. Órigenész a remélt üdvösség bemutatásakor merészen használja fel a zsoltárok ama szövegeit, amelyek „istenekről” beszélnek. Az üdvösség órigenészi leírásának fő jellegzetessége, hogy a feltámadás spirituális jellegű, sőt, istenné, istenivé válás, és az Istennel való örök együttlét. A homíliákban azonban nincsen szó a feltámadott test átalakulásáról, formájának, azaz benső egyedi struktúrájának változatlanságáról, éterivé válásáról vagy arról, hogy a feltámadott éteri test egyszer megszűnhet. Azaz a remény tárgya, az üdvösség megidézése ezekben a szövegekben nyilvánvalóan egy komplex átalakulási folyamat egészét globális értelemben jeleníti meg a részletek és a végpont nélkül.

³² *Hom. Ps. 76, 4, 5, Zsolt 76,20.*